

ERTAKLARNING TUZILISH VA MA'NO XUSUSIYATLARI

Kabulova Umida Sayidmaxamadovna
ADCHTI, Umumiy va qiyosiy tilshunoslik kafedrası
Email: umidakabulova@mail.ru

Annotatsiya: Personajlarning funksiyalari — ertakning asosiy qismlari hisoblanadi. Funksiya personajning amalini, uning voqealar rivojiga qo'shgan hissasi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqadi. Sehrli ertaklardagi funksiyalar soni cheklangan va ularning ketma-ketligi doimo bir xil. Bularning barchasi shundan dalolat beradiki, barcha sehrli ertaklar tuzilishi jihatidan bir-biriga o'xshashdir. Ertak odatda ma'lum bir boshlang'ich vaziyat bilan boshlanadi.

Kalit so'zlar: *funksiya, personaj, struktur-semantik xususiyatlar, evolyutsiya, folklor, formula, leksik birlik*

Ilmiy tadqiqotchilar sehrli ertakning formulalariga ham alohida e'tibor qaratgan. Formulalarning aniqlanishi, ularning strukturasi va funksiyalari V.P.Anikin, M.K.Azadovskiy, E.V.Pomeranseva, N.V.Vedernikova va boshqalar tomonidan, shuningdek, til tuzilishi va formulalarning tildagi almashinish xususiyatlari N.M.Gerasimova, O.A. Davydova, I.A.Razumova va boshqalar tomonidan ham tadqiq etilgan. Ammo, ko'plab tadqiqotlarga qaramasdan, sehrli ertaklarning ba'zi jihatlari hali ham yetarlicha o'rganilmagan. Bular quyidagilarni o'z ichiga oladi: [1]

1. Sehrli ertaklarning tili to'liq o'rganilmagan, ayniqsa, harakat qiluvchi personajlarning ta'rifini ifoda etuvchi konstruksiyalar tadqiq qilinmagan.
2. Sehrli ertaklarning kirish konstruksiyalari struktur-so'z va ma'no jihatidan kam tadqiq qilingan.
3. Ertak kompozitsiyasining o'zgarmasligi va afsonalar personajlari to'plamining tilda ifodalanishi ham hali aniqlanmagan.
4. Formulalar tushunchasi bo'yicha hali bir xil tushunchaga kelinmagan va ularga umumiy ta'rif ishlab chiqilmagan.

1. Qahramon izlanayotgan narsaning joyiga olib kelinadi (ta'rif – ikki olam orasidagi fazoviy harakat, yo'l ko'rsatish, belgi – **R**). Bu bosqichda qahramon izlayotgan narsasi, masalan, ma'lum bir qimmatbaho buyum yoki muhim ob'ekt, joylashgan joyga yetib boradi. Bu joy odatda ikki dunyo yoki olam orasidagi fazoviy harakatni o'z ichiga oladi. Qahramonga bu sayohat davomida yo'l ko'rsatuvchi yoki

yordamchi kimsa yordam berishi mumkin. Bu harakat natijasida qahramon o'z izlanishining asosiy nuqtasiga yetadi.

2. Qahramon va uning dushmani to'g'ridan to'g'ri kurashga kirishadi (ta'rif – kurash, belgi – **B**). Ushbu bosqichda qahramon va uning asosiy dushmani (antagonisti) bevosita to'qnash keladi. Bu ularning o'rtasida hal qiluvchi kurash bo'lib, u jismoniy jang, fikriy raqobat yoki kuchlar kurashi bo'lishi mumkin. Kurash qahramonning kuch va qat'iyatini sinovdan o'tkazadi va uning oldida turgan eng katta to'siqlardan biri hisoblanadi [6].

3. Qahramonni belgilashadi (ta'rif – tamg'alash, belgilash, belgi – **T.K**). Bu qismda qahramon qandaydir belgi yoki tamg'a bilan belgilanadi. Bu belgi jismoniy iz, sehrli tamg'a yoki ramziy belgi bo'lishi mumkin. Belgilash qahramonning keyingi qismida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u qahramonning o'ziga xosligini ta'kidlaydi. Bu jarayon qahramonning o'z hayotida chuqur iz qoldirishi va uning keyingi harakatlariga ta'sir qilishi mumkin.

4. Dushman mag'lub etiladi (ta'rif – g'alaba, belgi – **P**). Bu bosqichda qahramon o'z dushmanini yengadi. Bu g'alaba jismoniy jangda bo'lishi mumkin yoki aql, jasorat yoki strategik ustunlik orqali erishiladi. Antagonistning mag'lub bo'lishi hikoyaning eng muhim nuqtalaridan biri hisoblanadi va qahramonning asosiy maqsadiga erishishidagi eng katta qadamdir.

5. Boshlang'ich muammo yoki yetishmovchilik bartaraf etiladi (ta'rif – muammoni yoki yetishmovchilikni tugatish, belgi – **L**). Ushbu qismda hikoyaning boshida yuz bergan muammo yoki yo'qotish hal qilinadi. Agar hikoyaning avvalida qahramon qandaydir yo'qotish yoki qiyinchilikka duch kelgan bo'lsa, hozir bu muammo bartaraf etiladi. Bu jarayon hikoyani yopib, qahramonga tinchlik va farovonlik olib keladi. Ushbu funksiyaning hikoya boshlanishida sodir bo'lgan zarar yetkazish (A) funksiyasi bilan bog'liqligi shundaki, muammo hal bo'lishi bilan hikoya yakunlanadi va qahramon boshlang'ich holatiga qaytadi.

6. Qahramon qaytadi (ta'rif – qaytish, belgi – **↓**). Ushbu bosqichda qahramon o'z sayohatini yoki vazifasini bajargach, uyiga yoki o'zining boshlang'ich joyiga qaytadi. Bu qaytish jarayoni qahramon uchun ma'naviy yoki jismoniy bo'lishi mumkin. U sayohatdan so'ng ko'pincha o'zgaradi, ko'proq bilim va tajriba orttiradi. Qahramonning uyiga yoki boshlang'ich holatiga qaytishi hikoyaning tugallanayotganini ko'rsatadi.

7. Qahramon ta'qibga uchraydi (ta'rif – ta'qib, quvish, belgi – **Pr**). Bu bosqichda qahramon qandaydir dushmanlar yoki kuchlar tomonidan ta'qib qilinadi. Ta'qib jarayoni qahramonning maqsadga yetishi yoki qaytishi oldidagi so'nggi sinovlardan biri bo'lib, u qahramonni yana xavf ostiga qo'yishi mumkin.

Dushmanlar yoki boshqa antagonist kuchlar qahramonni to'xtatishga harakat qilishadi, lekin qahramon bu qiyinchilikni yengib, oxir-oqibat o'z maqsadiga yetadi.

Shu yerda afsona yakunlanadi. Ta'kidlash kerakki, ayrim afsona qahramonlarining harakatlari berilgan funksiyalarga mos kelmaydi va ular bilan aniqlanmaydi. Bunday harakatlar tushunarsiz elementlar sifatida belgilanib, **N** – belgisi bilan ifodalanadi.

Ertaklarda ko'plab funksiyalar mantiqiy ravishda birlashib, «doiralari» hosil qiladi. Bu doiralari, odatda, ayrim qahramonlar tomonidan amalga oshiriladigan harakatlar bilan bog'liq bo'ladi. Bunday doiralari «harakat doiralari» deb ataladi.

Ertaklarda harakat doiralari qahramonlarning asosiy vazifalari va syujet bo'yicha ko'rsatgan harakatlariga bog'liq tarzda shakllanadi. Har bir qahramonning o'z harakatlari va funksiyalari mavjud bo'lib, ular mantiqiy tarzda birlashib, hikoyaning umumiy tuzilishiga yordam beradi.

Quvg'in qilish (Pr): Qahramon sinovlarni yengib o'tganidan keyin antagonist uni quvg'in qilishi yoki ta'qib qilishi mumkin. Bu bosqichda antagonist qahramonni to'xtatishga harakat qiladi, ammo u quvg'in jarayonida mag'lubiyatga uchrashi mumkin. Bu harakat doirasi antagonistning hikoyadagi asosiy harakatlarini ifodalaydi va qahramonning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

2) Ta'minlovchining harakat doirasi: bu doira afsonalarda qahramonga yordam beruvchi va unga sehrli vositalarni taqdim etuvchi personajning harakatlarini qamrab oladi. U ikki qismdan iborat: **sehrli vositani berishga tayyorgarlik (D):** beruvchi yoki ta'minlovchi qahramonga sehrli vositani berishdan oldin tayyorgarlik ko'radi. Bu bosqichda qahramon beruvchi bilan qandaydir sinov yoki murakkablikka duch kelishi mumkin, yoki uning ishonchini qozonishi zarur bo'ladi; **qahramonni sehrli vosita bilan ta'minlash (Z).** Qahramon o'z maqsadiga erishish uchun zarur bo'lgan sehrli vositani oladi. Bu vosita qahramonga qiyinchiliklarni yengib o'tishga yordam beradi va unga muhim imkoniyatlar yaratadi.

3) Yordamchining harakat doirasi: bu doira qahramonga yordam beradigan yordamchi personajning harakatlarini o'z ichiga oladi. U bir necha qismdan iborat: **qahramonni makon bo'yicha ko'chirish (R):** yordamchi qahramonni bir joydan boshqa joyga ko'chiradi. Bu makon bo'yicha ko'chirish qahramonga murakkab yo'lni bosib o'tishda yordam beradi. Masalan, u qahramonni tezkorlik bilan boshqa joyga olib o'tishi yoki sehrli vosita orqali yetkazishi mumkin; **balo yoki yetishmovchilikni bartaraf etish (L):** qahramonga yordamchi unga dushmanlardan xalos bo'lishga yordam beradi. Bu bosqichda yordamchi qahramonning boshidan o'tgan qiyinchiliklarini hal qiladi yoki uning yo'qotgan narsalarini qaytaradi; **quvg'indan qutqarish (Sn):** qahramon dushman tomonidan quvg'in qilinganda,

yordamchi uni qutqaradi va dushmanning harakatlarini to'xtatadi. Bu bosqichda yordamchi qahramonning hayotini saqlab qoladi; **murakkab vazifalarni hal qilish (R)**: qahramonga berilgan murakkab vazifalarni bajarishda qahramonga yordam beradi. Bu muammolarni hal qilish jarayonida u muhim rol o'ynaydi.

Qahramonni transfiguratsiya qilish (T): yordamchi qahramonning tashqi ko'rinishini yoki mavqeini o'zgartirishga yordam beradi. Bu bosqichda qahramonning yangi qiyofasi yoki maqomi paydo bo'ladi. Bu harakat doiralari ertak qahramonlarining rivojlanishi va hikoyaning umumiy syujetida asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi.

4) Malika (qidirilayotgan shaxs) va uning otasining harakat doirasi: Bu doira ertaklardagi malika yoki unga bog'liq shaxslar (odatda uning otasi)ning qahramonga nisbatan qilgan harakatlarini qamrab oladi. U quyidagi qismlardan iborat:

Murakkab vazifalarni topshirish (Z). Malika yoki uning otasi qahramonga murakkab va og'ir vazifalarni topshiradi. Bu vazifalar qahramon uchun malikaning ishonchini qozonishi yoki uni qo'lga kiritishi uchun bajarilishi kerak bo'lgan sinovlardir.

Tamg'a qo'yish (K). Qahramonning o'ziga xos belgisi yoki uning maqomiga oid ma'lumot tamg'a orqali ko'rsatiladi. Bunday holatlarda qahramon belgilangan bo'lishi mumkin, bu uning haqiqiy shaxsini tasdiqlash yoki tanish uchun ishlatiladi.

Fosh qilish (O). Yolg'on qahramon yoki zarar yetkazuvchi personaj haqiqatda kimligi ochib beriladi va uning haqiqiy qiyofasi namoyon qilinadi. Bu fosh qilish jarayonida qahramonning adolatli ekani ko'rsatiladi.

Tanib olish (U). Qahramonning haqiqiy shaxsi taniladi. Bu bosqichda malika yoki uning otasi qahramonning haqiqiy qahramon ekanligini anglab yetadi.

Ikkinchi zarar yetkazuvchini jazolash (N). Qahramonga qarshi harakat qilgan yoki yolg'onchi qahramonni jazolash boshqa zarar yetkazuvchi shaxslarga nisbatan amalga oshiriladi. *To'y (S*)*: Qahramon malikaga unashtiriladi yoki unga uylanadi va ularning to'yi katta voqea sifatida nishonlanadi. Bu bosqichda qahramon o'z maqsadiga yetadi va hikoya yakunlanadi.

5) Yo'l ko'rsatuvchi shaxs harakat doirasi. Bu doira faqat yo'l ko'rsatish (bog'lovchi bosqich, **V**) bilan bog'liq. Yo'l ko'rsatuvchi qahramonni yo'lga soluvchi shaxs bo'lib, uning vazifasi qahramonni sinovlar yoki missiyalarni bajarish uchun safarga yuborishdan iborat. Yo'l ko'rsatuvchi qahramonni voqealar zanjiriga bog'laydi va harakatni boshlaydi.

6) Qahramonning harakat doirasi. Bu doira qahramonning afsona davomida qilgan asosiy harakatlarini qamrab oladi. U quyidagi qismlardan iborat:

Qidirish uchun yo'lga chiqish ($S\uparrow$): Qahramonga qandaydir topshiriq beriladi va u maqsadni qidirish yoki missiyani bajarish uchun yo'lga chiqadi. Bu harakat ertakning boshlang'ich bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Topshiriq beruvchining talabiga javob berish (G): Qahramon topshiriq beruvchining talablariga javob beradi. Bu bosqichda qahramon murakkab vazifalar yoki sinovlarga duch kelishi va ularni hal qilishi kerak bo'ladi.

To'y (S^*): Hikoya oxirida qahramon o'z maqsadiga erishadi va malikaga uylanadi. Bu bosqich qahramonning mukofoti va hikoyaning yakuni sifatida belgilanadi.

7) Yolg'on qahramonning harakat doirasi: Bu doira yolg'on qahramonning afsona davomidagi harakatlarini qamrab oladi. U quyidagi qismlardan iborat:

Qidirish uchun yo'lga chiqish ($S\uparrow$): Yolg'on qahramon ham haqiqiy qahramon kabi qidirish yoki missiya uchun yo'lga chiqadi. Ammo uning harakatlari yolg'on va yovuz maqsadlarga qaratilgan bo'ladi.

Beruvchining talabiga javob berish — doimo rad etish ($Gneg$). Yolg'on qahramon beruvchining talablariga salbiy javob beradi. U beruvchining yordamini yoki vazifalarini rad etadi, shu tariqa uning yolg'onchi ekani yaqqol namoyon bo'ladi.

Aldamchi da'volar (F). Yolg'on qahramon o'zini haqiqiy qahramon deb da'vo qilib, o'zgaga tegishli yutuq yoki maqomni o'ziga olishga urinadi. Uning maqsadi — haqiqiy qahramonning yutuqlarini o'g'irlash va uning o'rniga o'tish. Ko'rish mumkinki, funksiyalar har doim ham bir-biridan keyin to'g'ridan to'g'ri kelavermaydi. Ertakdagi qo'shimcha elementlar quyidagilardan iborat: uch karra takrorlanishlar, xabardorlik va motivirovka. Bu qo'shimcha elementlar hikoyani boyitib, syujetning rivojlanishiga yordam beradi. Ularning asosiy vazifasi ertakdagi voqealarni chuqurlashtirish va qahramonlarning harakatlarini asoslashdan iborat.

V.Ya.Propp shunday qilib, 31 ta funktsiyani aniqlaydi. Har qanday funktsiya boshqasini istisno qilmaydi. Bir funktsiya boshqasidan mantiqiy va badiiylik tomondan bog'liq bo'lib, zaruriyat tufayli kelib chiqadi.

Xulosa. Шу боис эртакларга тўхталадиган бўлсак, таълимий ва ахлоқий характердаги эртаклар энг мураккаб ва кенг қамровли эртаклар ҳисобланади. Улар қаторига ҳам ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар, ҳам афсонавий, ҳам сеҳрли эртаклар киради. Аввалида тўхталиб ўтганимиздай, бундай эртакларда композицион (таркибий) тузилманинг барча элементлари мавжуд бўлади. Масалан, бошланғич вазиятнинг кам ёки батафсил тавсифи; мажбурий ва баъзан анча муфассал бошланма; авж нуқта (кульминация); ечим. Ҳатто кўшимча бурилишлар, ҳодисалар ҳам бўлиши мумкин. Эртакнинг фабуласи,

яъни воқеалар кетма-кетлиги сюжети (воқеанинг тақдим этилиш тартиби) билан кўпинча мос келмаслиги қайд этилган; анъанавий эртақ такрорлари ва ҳаракатни секинлаштиришлар; кейинчалик алоҳида гапириладиган бошқа кўплаб компонентлар.